

ԻՆՏՈՒ ԱՐԴԱՐԱՑՎԵՑ ԱՄԲԱՍՏԱՆՅԱԼԸ

(Սողոմոն Թեհլիրյանի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)

Պրոֆ. Ա. ԱՐՄԵՆՅԱՆ

Դեռևս 1915 թ. մայիսին, երբ արդեն բոլորովին պարզ դարձավ այն իրողությունը, թե ազգայնամոլ երիտթուրքերի (իթթիհադականների) կուսակցությունն ու կառավարությունը բացահայտորեն իրագործում են Արևմտյան Հայաստանի, Խուրբիայի և ամբողջ Փոքր Ասիայի հայ բնակչությունը ոչնչացնելու իրենց նախօրոք մշակված բարբարոսական ծրագիրը, Անտանտի երեք գլխավոր պետությունները՝ Լուսաստանը, Ֆրանսիան ու Անգլիան ռուսական կառավարության արտաքին գործոց մինիստր Ս. Դ. Սազոնովի նախաձեռնությամբ հրապարակեցին պաշտոնական մի հայտարարություն, որ հայերի նկատմամբ կատարվող թուրքական վայրագությունները որակելով որպես մարդկության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված գործողություններ, ազդարարեցին, որ այդ ցեղասպանությունը կազմակերպող ասժիսք պետք է ենթարկվեն քրեական պատասխանատվության:

Անցան տարիներ, 1918 թ. աշնանը վերջացավ Առաջին համաշխարհային պատերազմը, Խուրբիան և նրա դաշնակիցները կանգնեցին հաղթանակած Անտանտի պետությունների դատաստանի առջև: Պարտվածները այս կամ այն կերպ ստացան իրենց «պատիժը»: Սակայն անպատիժ մնացին հայերի դաշինքները և առաջին հերթին հայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամի, թուրքական պետությունների գործոց մինիստր ու Մեծ վեզիր, մարտնչող պանթուր-քիստ Սահմեդ Թալեաթը: Ավելին. թուրք ոճրագործները ոչ միայն չենթարկվեցին պատասխանատվության, այլև Ս. Թեհլիրյանի խոսքերով ասած «նույնիսկ պաշտպանության տակ առնվեցին»:

Այս հանգամանքը բնականաբար առաջ բերեց խորը հիասթափություն և դժգոհություն հայ ժողովրդի լայն խավերում: «Բովանդակ հայությունը, ամեն տեղ վրդովված էր Դաշնակիցների վերաբերմանց. մի ամբողջ ժողովուրդ էր բնաջնջված... և հաղթական Դաշնակիցները, հակառակ հանդիսավոր խոստումների, մատը մատին չզարկին ոճրագործներին արդարադատության ենթարկելու համար: Ամեն կողմից ժողովուրդը արդար հատուցում էր պահանջում»¹: Զկատարվեցին հայերին տրված խոստումները:

Բարբարոս ջարդարարներին պատժելու ցանկությունը ուժեղ արտահայտվեց մասնավորապես երիտասարդ հայրենասերների մեջ: Դրանցից մեկն էր Մեծ Նդեռնից հրաջքով փրկված Սողոմոն Թեհլիրյանը, որի գերդաստանի մեծ մասը դաժանորեն ոչնչացվեց 1915—1916 թթ.: Լի վրեժի զգացումով, Թեհլիրյանը որոշում է սպանել Թալեաթին: «Մնում է, մի բան, ինչպե՞ս կարելի է Պոլիս ընկնել և Թալեաթը գտնել: Միայն նրա մահը կարող էր քիչ-չատ ամոքել ապրած կսկիծս: Տեղական մղձավանջի պես, երբեք հանգիստ չէր տալիս ինձ այս գաղափարը. երբեմն նա համակում էր ինձ այնպես, որ մոռա-

1 Տե՛ս Սողոմոն Թեհլիրյան. Վերհիշումներ (Թալեաթի ահաբեկումը), գրի առավ Վահան Մինախորյան, Գահիրե, 1953, էջ 236: Այս գիրքը լույս տեսավ երկրորդ անգամ 1956 թ., նորից Կահիրեում, և դալի կրճատումներով՝ Երևանում 1993 թ.:

2 Նույն տեղում:

նում էի ամեն բան⁸։ Հայության մեջ ուժեղանում էր այն մտայնությունը, թե սեփական ուժերով պետք է պատժել թուրք ջարդարարներին։ Այս տեսակետը, ինչպես պատմում է Թեհլիրյանը, պաշտպանում էր հատկապես հայ ազատագրական շարժման անվանի գործիչ Արմեն Գարոն (Գարեղին Փաստըմաճյանը)։ Սակայն Թեհլիրյանին ու նրա համախոհներին չհաջողվեց իրենց նպատակին հասնել ո՛չ 1916—1917 թթ. և ո՛չ էլ հետագա մի քանի տարիներին։

Հետաքրքիր է նկատել, որ հանցագործներին պատժելու մի փորձ տեղի ունեցավ 1919 թ.։ Երիտթուրքերի պետության անկումից հետո Թուրքիայում կազմված նոր կառավարությունը, որ գտնվում էր հակաթիթիսադական ուժերի ձեռքում և հաղթանակած պետությունների ազդեցության տակ, 1919 թ. գարնանը դատական պրոցես սկսեց երիտթուրքերի պարագլուխների դեմ, նրանց մեղադրելով ինչպես մի շարք այլ հարցերում, այնպես էլ հայկական մասսայական ջարդեր կազմակերպելու համար։ Վերջին խնդրում, իհարկե, հաշվի առնվեց նաև համաշխարհային առաջավոր հասարակայնության պահանջը։ Թուրքական ռազմական դատարանը պատժեց մի շարք հանցագործների, բայց Թալեաթ, էնվեր փաշաների, դոկտոր Բեհանդդին Շաքիրի և մի քանի այլ մեղադրյալների մասին կայացած մահվան դատավճիռները մնացին միայն թղթի վրա, քանի որ նրանք դատվում էին հեռակա կարգով։ Բանն այն է, որ վերջիններս կարողացան ժամանակին փախչել Թուրքիայից, խուսափել բանտարկությունից և ապաստան գտնել եվրոպական երկրներում։

Թալեաթին պատժելու համաժողովրդական ցանկությունը, սակայն, այնուամենայնիվ, կատարվեց։ Գործադրելով շատ ջանքեր, հաղթանակելով ոչ քիչ դժվարություններ Սողոմոն Թեհլիրյանը 1921 թ. սպանեց մեծ ոճրագործին։ Բայց, նախ մի քանի կենսագրական տեղեկություններ երիտասարդ վրիժառուի մասին։

Սողոմոն Խաչատուրի Թեհլիրյանը ծնվել է 1896 թ. ապրիլի 2(14)-ին Արևմտյան Հայաստանի Կամախ դավառի ներքին Բագառիճ գյուղում։ Միջնակարգ կրթությունը ստացել է Երզնկայում։ 18 տարեկան հասակում ընդգրկվել է հայ կամավորական շարժման մեջ, շարժում, որի գլխավոր նպատակն էր փրկել արևմտահայերին մասսայական բնաջնջումից։ Զորավար Անդրանիկի գնդի կազմում նա մասնակցել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի կովկասյան ճակատում տեղի ունեցած ռազմական մի շարք գործողություններին։ Վիրավորվել է 1916 թ., ապաքինվել է Թիֆլիս քաղաքում։ 1919 թ. գարնանը Թեհլիրյանը գալիս է Կ. Պոլիս ու այնտեղ սպանում Թալեաթի կառավարության գործակալ, մատնիչ Հարություն Մկրտչյանին։ Այս զազրելի դավաճանի կազմած ցուցակներով ու տվյալներով բանտարկվեցին ու ոչնչացվեցին հարյուրավոր հայ մտավորականներ։

Բայց հարկավոր էր գտնել գլխավոր դահիճին՝ Թալեաթին։ Երկար պրոպագանդաներից հետո Ս. Թեհլիրյանին և նրան օգնող ընկերներին հաջողվում է պարզել Բեռլինում կեղծ անունով ապրող Թալեաթ փաշայի բնակարանի հասցեն։ Եվ ահա 1921 թ. մարտի 15-ին, առավոտյան, 25-ամյա Թեհլիրյանը ատրճանակի գնդակով գետին է գլորում մեծ ոճրագործ Մահմեդ Թալեաթին։ Հայ վրիժառուն բանտարկվում է, նրան դատում է նորաստեղծ գերմանական հանրապետության երգվյալ ատենակալների Բեռլինի 3-րդ շրջանային դատարանը։ Թուրքիայի Մեծ վեզիրի սպանության ակտը, սկսված դատավարությունը, որ տեղի ունեցավ նույն թվականի հունիսի 2-ին և 3-ին, առաջ բերեց մեծ հետաքրքրություն։

Դատարանի նախագահ դր. Լենքերդը շատ ջանքեր է գործադրում, որպեսզի պարզվեն սպանության հանգամանքները, բացահայտվեն կատարված անցքի պատճառները։ Հարցաքննվում է նախ և առաջ Թեհլիրյանը, որն ընդունում է, թե ինքը վրեժ է լուծել Թալեաթի, այն մարդուց, որի հրաման-

⁸ Նույն տեղում, էջ 83։

ներով բարբարոսաբար կոտորվեցին իր հարազատները ու միլիոնից ավելի հայրենակիցները: Ամբաստանյալը բերում է բազմաթիվ կոնկրետ փաստեր թուրք շարդարարների բարբարոսությունների վերաբերյալ, խոսում է իր հոգեկան ծանր ապրումների մասին, նշում է այն, որ ինքը հանցագործ չէ, քանի որ սպանել է վայրագ դահիճի, շարագործ ոճրագործի ու զազրելի մարդասպանի:

Սողոմոն Թեմիշյան

Հարցաքննվում են շատ վկաներ և մասնավորապես Մեծ Եղեռնի ակա-նատեսներ տիկին Թերզիբաշյանը և եպիսկոպոս Գրիգորիս Պալազյանը, որոնք հրապարակում են անհրեքելի փաստեր Թալեաթի և նրա գործակիցների ոճրագործությունների մասին: Նույն հարցի վերաբերյալ արժեքավոր տեղե-կություններ է հաղորդում որպես հեղինակավոր էքսպերտ դատարան հրա-վիրված Յոհանես Լեփսիուսը: Գերմանացի այդ նշանավոր հայագետ-հու-մանիստը առանձնապես նշում է այն հանգամանքը, որ երիտթուրքերի կառա-վարության պարագլուխները հայության ցեղասպանությունը Թուրքիայում իրագործել են հայերի տեղահանման՝ դեպորտացիայի անվան տակ: Բնորոշ է, որ Թալեաթի գաղտնի հրամաններում ասվում էր, թե «տեղահանություն» նշանակում է «ոչնչացում»: Պատահական չէ, որ Միջագետքի անապատներ հասավ աքսորվածների միայն տաս տոկոսը, իսկ մնացած 90 տոկոսը ոչըն-չացվեց երկրում՝ բնակավայրերում, դեպի Միջագետք տանող ճանապարհնե-րին, մեծ մասամբ անմարդաբնակ ձորերում ու լեռների կիրճերում⁴: Լեփ-սիուսը հարկ էր համարել ավելացնել, որ հայերի մասսայական կոտորած-ները կատարվում էին ամենավայրագ ձևերով: Ի դեպ, ավելորդ չենք համա-րում նկատել, որ Լեփսիուսի, ինչպես և մյուս գերմանացի էքսպերտ, գեներա-լալ Օտտո Լիման ֆոն Սանդերսի (գերմանական ռազմական միսիայի ղեկա-վարը Թուրքիայում) ելույթներում նկատվում է միտում նվազեցնելու կայզե-

⁴ Դատավարություն Թալեաթ-փաշայի. սղագրական զեկուցում. Վիեննա, 1921, էջ 90:

րական Գերմանիայի մեղսակցությունը հայերի 1915—1918 թթ. ցեղասպանության գործում:

Դատավարության երկրորդ օրը (1921 թ. հունիսի 3-ին) հանդես եկավ ավագ դատախազ Գոլնիկը: Ցանկանալով հիմնավորել ամբաստանյալին խիստ պատժի ենթարկելու իր պահանջը, նա Թալեաթին համարեց նշանավոր քաղաքական գործիչ, Գերմանիայի հավատարիմ դաշնակից, որ զոհ դարձավ քաղաքական վրեժխնդրության: Խոսելով Մեծ վեզիրի մյուս «բարեմասնություններին» մասին դատախազը զարգացրեց այն տեսակետը, որ իբր հայերի տեղահանումը (դեպորտացիան) անհրաժեշտ միջոցառում էր օսմանյան պետության անվտանգությունն ապահովելու համար, որ տեղի ունեցած ողբերգական անցքերի համար պատասխանատվություն է կրում ոչ թե Թալեաթը, այլ տեղահանությունը իրականացնող ցածր պաշտոնեությունը: Մեղադրյալ Թեհլիրյանը, պահանջել է դատախազը, պետք է ենթարկվի խիստ պատժի, քանի որ նա կատարել է կանխամտածված սպանություն:

Դատախազի ելույթից հետո խոսքը տրվում է մեղադրյալ Թեհլիրյանի առաջին պաշտպան, գաղտնի խորհրդական Ադուֆ ֆոն Դորդոնին: Նա անվիճելի է համարում այն ճշմարտությունը, որ հայերի ցեղասպանությունը կազմակերպել են երիտթուրքերի պետության պարագլուխները, մասնավորապես ներքին գործոց մինիստր ու Մեծ վեզիր Թալեաթը: Հենվելով Պալաթյանի ու մյուս վեհապետների ու էքսպերտների տված ցուցումների վրա ապացուցված է համարում այն փաստը, որ հենց Թալեաթն է, որ ստորագրել է այն հրամանները, որոնցով և իրականացվել է հայերի ցեղասպանությունը: «Թալեաթի կառավարության միջոցով է, որ թափվեցավ արյունի ամբողջ ծով մը՝ առնելով մեկ միլիոն հայերու — երեխաներու, կիներու, ծերերու և քաջ ու կարող այրերու»⁵:

Բերելով մի շարք հետաքրքիր կենսագրական տեղեկություններ Թեհլիրյանի մասին, Դորդոնը այնուհետև խոսում է նրա դժբախտ կյանքի, կրած տառապանքների մասին և խնդրում է դատարանին, որ դատավճիռ ընդունելու ժամանակ հաշվի առնվի նաև այն, որ մեղադրյալը դիմել է սպանության հոգեկան ծանր ապրումների ժամանակ:

Դատարանում ընդարձակ ճառով հանդես եկավ մեղադրյալ Թեհլիրյանի մյուս պաշտպանը՝ իրավաբան Յոհաննես Վերթաուերը: Համաձայնելով Դորդոնի հետ, թե Թալեաթը և իր համախոհները կատարել են ծանր հանցագործություններ հայ ժողովրդի նկատմամբ, նա նշում է, որ գերմանական օրենսդրությունը լրիվ հնարավորություն է տալիս դատարանին աղատելու քրեական պատասխանատվությունից ահաբեկիչ Թեհլիրյանին, որովհետև վերջինս սպանել է ռեազոնաբլ: Դատախազը ճիշտ չէ, երբ պնդում է, թե Թալեաթը եղել է գերմանական ժողովրդի դաշնակից ու բարեկամ: «Թալեաթը և իր կոմիտեն դաշնակիցներ էին պրուսական և գերմանական նախկին զինվորական կառավարության: Գերման ժողովրդի դաշնակիցներ այդ մարդիկը երբեք եղած չեն... այդ Երիտասարդ թուրք մարդիկը երբեք գերման ժողովրդի դաշնակիցները չէին»⁶:

Իրավաբանը բարբառաբանում ստախոսություն համարեց այն տեսակետը, թե իբր թուրքական պետության համար հայերի տեղահանությունը անհրաժեշտություն էր: Երիտթուրքերի կառավարությունը պարզապես օգտագործեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը՝ հայ ժողովրդին ոչնչացնելու համար: Երբ 1921 թ. մարտի 15-ի առավոտյան ժամը 11-ին Թեհլիրյանը սպանեց Թալեաթին, ապա դրանով իսկ երիտասարդ վրեժառուն պատժեց դաժան ոճրագործին, հանդես եկավ որպես ռեակայացուցիչը մարդկայնության ընդդեմ հակամարդկայնության, ներկայացուցիչը արևային իրավունքի ընդդեմ խավար անիրավության, իբրև ռեակայացուցիչը իր ծնողքին, իր քույրերուն», իր

⁵ Նույն տեղում, էջ 166:

⁶ Նույն տեղում, էջ 182:

բյուրավոր անմեղ հայրենակիցների, որոնք կոտորվեցին անօրինակ բարբարոսություններով: Դիմելով պատկերավոր ոճին պաշտպան Վերթաուերը ասաց, որ Թեհլիրյանը բարձրացրեց «դրոշակը արդարության, դրոշակը մարդկայնության, դրոշակը վրեժխնդրության»⁷: Վերջացնելով իր ճառը նա դիմեց դատարանին. «Մարդկության նախածքը ուղղված է ձեր որոշումին, որ արդարության աչքը, կատարյալ համաձայնությամբ մարդկության զգացումներուն հետ, ձեզի կսպասե: Ըսեք պարզապես. Ան (Թեհլիրյանը) հանցավոր չէ»:

Թեհլիրյանի երրորդ պաշտպանը՝ զաղտնի խորհրդական, Քիլի համալսարանի պրոֆ. Նիմայերը հատկապես նշեց հետևյալ հանգամանքը. «Ծն կատարելապես համոզված եմ ու կը խորհիմ, թե դուք ամենքդ ալ պետք է համոզված ըլլաք, որ մաքուր խիղճը, զոր անպայման ունի ամբաստանյալը, զոր ան՝ լիովին ընդունելով հանդերձ կատարված իրողությունը, որ կը ծանրանա իրեն վրա, այնուամենայնիվ կը պահպանե առաջին իսկ վարկյանն ու ամեն կացության մեջ—այս մաքուր խիղճը կնշանակե... Թե ինքը գործեր է իրավունքին համաձայն, ոչ մեկ կերպով հակառակ ճշմարիտ, իսկական իրավունքին, որպիսին միայն արժեք ունի իրեն համար»⁸,

Շոշափելով հայկական կոտորածների հետ կապված մի շարք այլ հարցեր, պրոֆ. Նիմայերը այնուհետև դիմելով դատավորներին ասել է. «Դուք չեք կրնար Թեհլիրյանը պատասխանատու գտնել: Ան գործեց այնպես, ինչպես պետք էր, որ գործեր, ան րրավ այն, ինչ որ չէր կրնար չընել»⁹:

Ս. Թեհլիրյանի երկրորդ պաշտպան, իրավաբան Վերթաուերը իր վերջին ելույթում հայտարարեց, որ երիտթուրքերի պարագլուխներ էնվեր, Թալեաթ փաշաների ու մյուսների մեղքով «հալ ժողովուրդին նկատմամբ գործվեցան այնպիսի սոսկալի ոճիրներ, որոնց նմանը չի գիտեր մարդկային պատմությունը... Մենք պաշտպաններս այստեղ արդեն քանիցս շեշտեցինք, թե մենք գթութուն չենք մուրար, թե մենք զգացումն բխած բան մը չէ, որ կուզենք, այլ այն, որ կիրառվի պատժական իրավունքը»¹⁰:

Դատարանի նախագահ զոկտոր Լեմբերգի համառոտ խոսքից հետո երդվյալ ատենակալները առանձնաձև են և մոտ մեկ ժամից հետո հայտարարում իրենց որոշումն այն մասին, որ ամբաստանյալ Սողոմոն Թեհլիրյանը հանցավոր չէ: Դատարանի նախագահը համաձայնում է նրանք հետ և ընդունում հետևյալ դատավճիռը. «Արդարացե՛ն իմ ամբաստանյալին... Չեղյալ հայտարարել ամբաստանյալին բանտարկելու հրամանը»:

Բեռլինի դատարանի միանգամայն հիմնավոր ու արդար այս վճիռը, որ գրեթե աննախագիշտ էր համաշխարհային արդարադատության պատմության մեջ, լայն արձագանք գտավ շատ երկրներում: Այն ողջունեցին հայ ժողովրդի բոլոր խավերը, միջազգային առաջավոր հասարակայնությունը, եվրոպական ու ընդհանրապես արևմտյան մամուլի մեծ մասը: Ողջունողներից մեկն էր նաև ազգային հերոս, զորահրամանատար Անդրանիկ Օզանյանը: Նա իր նկարը ուղարկեց Թեհլիրյանին հետևյալ մակագրությամբ. «Ի հիշատակ իմ ազնիվ զինվորին՝ Ս. Թեհլիրյանին. Անդրանիկ. 1921 թ. 8 դեկտեմբերի»¹¹: Իհարկե, եղան նաև դժգոհներ: Դատավճռի դեմ բողոքեցին ինչպես թուրք ազգայնականները, այնպես էլ թուրքոֆիլ գերմանացիները:

* * *

Թալեաթի սպանությունը և Բեռլինի դատարանի ընդունած վճիռը Թեհլիրյանին արդարացնելու մասին լայն արձագանք գտավ իր ժամանակի պար-

7 Նույն տեղում, էջ 188:

8 Նույն տեղում, էջ 194:

9 Նույն տեղում, էջ 198:

10 Նույն տեղում, էջ 203—204:

11 Судебный процесс Талаат пашы. Стенографический отчет, под ред. проф. С. С. Степаняна. Изд. «Феникс», М., 1992. Տե՛ս նկարների բաժինը:

բերական մամուլում: Ավելորդ չենք համարում բերել մի շարք քաղվածքներ: ԱՄՆ-ում հրատարակվող «Հայրենիք» թերթն արդեն 1921 թ. մարտի 18-ին գրեց այսպիսի տողեր. «Վերջապես արդարության ձեռքը բարձրացավ և գետին գլորեց բյուրավոր զոհերու տիրահռչակ դահիճը, օսմանյան ավաղակապետության նախկին վեզիրը, Թալեաթ փաշան... Թալեաթ կը մնա իբրև արյունարբու գազան մը, զուրկ՝ մարդկային բոլոր զգացումներեն և հատկապես ինչներեն... Եթե Թալեաթ ապրեր այս աշխարհի վրա, և իր բնական մահով երթար հողին տակ, հայության խիղճին վրա պիտի ծանրանար ահավոր մղձավանջ մը, և բյուրավոր զոհերու ոսկորները պիտի խրտեն իրենց անծանոթ հողակույտերուն մեջ: Լավ է, որ այդ անիրավությունը խնայվեցավ հայության և անոր բյուրավոր հայ զոհերուն, որոնց վրեժը կը գոռա և պիտի գոռա գալիք դարերու ընթացքին՝ վերապրող հայության հոգիին մեջ... Թալեաթ ավելի վատ եղավ, քան իր նախորդը՝ Ապտուլ Համիտ, ավելի հանդուգն և անսանձ, քան բոլոր թուրք շարդարարներն ու թալանչիները, և այդ իսկ պատճառով, հակառակ իր բոլոր խորամանկություններուն և զոլուշություններուն, ինքզինք գտավ հայության մեկ մեծ դավկին, սնվեհեր և վրեժխնդիր դավկին առջև, որ վարկենաբար փշրեց կոտորածներ և նախճիրներ ծրագրող իր դիվային ուղեգր»:

Բոստոնում հրատարակվող «Ազգ» թերթը նույն թվականի մարտի 19-ի խմբագրականում նշում էր, որ Թալեաթ փաշայի՝ հայության այդ ամենավայրագ թշնամու սպանությունը «ցնցեց հայ սրտերն ի սփյուռս աշխարհի, և հպարտ զոհունակությունը անզուսպ հրճվանքով մը դուրս ժայթքեց ամեն մեկ հայու ճնշված կուրծքեն... Մենք ապրողներս հրճվանքով կը ծափահարենք հայ առողաք վրեժի այս դործադրությունը ոճրագործի մը վրա, որ պարզ ամբաստանյալ մը չէր, այլ դատապարտյալ մը՝ թե իր իսկ երկրին Պատժական դատարանեն, թե միջազգային օրենքեն և թե մարդկային բարոյականին ու խղճին առջև»: Նկատենք, որ նույն ոգով, նույն զգացումներով ու տեսակետներով հանդես եկան իր ժամանակի սփյուռքահայ գրեթե բոլոր թերթերը: Ի՞նչ ուրք բռնեց արևմտյան պետությունների մամուլը: Մոտեցումը, իհարկե, միանշանակ չէր: Պարբերականների մի մասը միայն ողջունեց Բեռլինի դատարանի վճիռը և դրվատեց, փառաբանեց Սողոմոն Թեհլիրյանին: Այսպես, օրինակ, Նյու-Յորքում լույս տեսնող Current History ամսագրի հուլիսյան հատորում տպագրվեց հայ-ամերիկյան ընկերության նախագահ Ջորջ Ռ. Մոնտգոմերիի հոդվածը, ուր արդարացվում էր Թեհլիրյանի խիզախ առարքը: Հոդվածում բերված են բաղմամբիվ փաստեր այն մասին, թե ինչ ոճրագործություններ է կատարել Թալեաթ փաշան հայերի նկատմամբ¹²:

Բնորոշ է, որ գերմանական մամուլի մի զգալի մասը լուրջուն պահպանեց, կամ իր պաշտպանության տակ առավ ազգայնամոլ երիտթուրքերի կառավարությունը և նրա ռազմատենչ պարագլուխներին: Փորձեր արվեցին վերջինների՝ նեոկայացների որպես Գերմանիային նվիրված դաշնակիցներ ու ռեալ քաղաքագետներ: Բայց եղան նաև այնպիսի թերթեր, որոնք հավատարիմ մնալով պատմական ճշմարտությանը ցույց տվեցին, որ Թալեաթ, էնվեր փաշաները և նրանց դահիճ գործակիցներն իսկապես վարել են արևմտահայությունը բնաջնջելու քաղաքականություն: Այդ կարգի հրատարակություններից մեկն էր, օրինակ, The Times երկարաթափերթը, որտեղ տպագրված մի հոդվածում բաղահայտված է Թալեաթ փաշայի և մյուսների հայաչինջ գործունեությունը: Թալեաթը, ասվում էր այնտեղ, գլխավոր հանցագործն է: «Ուսանող Թեհլիրյանը որոնեց ու գտավ հրեշի թագստոցը և օրը ցերեկով Բեռլինի փողոցներից մեկում գնդակահարեց իր ծնողների և ազգի սպանիչին»: Ֆրանսիական և ընդհանրապես եվրոպական շատ թերթեր անդրադար-

¹² The Armenian Genocide (1915-1922). Richard D. Kio'ian [Compiler], Berkley, California, 1985, pp. 347-351.

ձան Բեռլինի դատավարությանը և Թեհրանին համարեցին անձնագրո՞հ հայ-
րենասեն¹³,

Թուրքական մամուլը, իհարկե, բողոքեց Բեռլինի դատարանի դեմ և աշ-
խատեց ամեն կերպ մեղադրել Ս. Թեհրանին: Բայց հետաքրքիր է նկատել,
որ Թալեաթին անձամբ ծանոթ թուրք մտավորական Շեհապետինը համար-
ձակություն ունեցավ մեծ ոճրագործի մասին դրել հետեյալ ճշմարիտ տողե-
րը. «Թալեաթը կատաղի փառամուլ մըն էր, երեսփոխանությունը չզոհացուց-
իր մեծամտությունը, անբավական եղավ նաև նախարարությունը, թերևս
մեծ եպարքոսությունն ալ արհամարհեց: Ան ամեն օր քիչ մը ավելի ձեռնը-
հասություն, քիչ մը ավելի ուժ, քիչ մը ավելի տիրապետության իրավունք
շահելու կաշխատեց: Ի գին ամեն բանի ուզեց անդուլ ընդարձակել իր ազդե-
ցության սահմանները: Ուզեց, որ իր շուրջը կազմվի գովաբանողներու օղակ
մը, ստրկացողներու շրջանա՛յ մը, փառքի լուսապսակ մը՝ թեև կրկներկույթ...
Անոր իդեալն էր «երևալ», երեալ, միշտ երևալ, միշտ քիչ մը ավելի բարձրա-
նալով երևալ, Եվ օրին մեկը զայն մեր գլխուն վրա տեսանք... չար տաղանդ մը
ունեցր. թակարդ լարելու, դարանակալ ըլլալու, հանկարծակիի բերելու ընդու-
նակ, խարդախ, լարախաղաց, խաբեբա տաղանդ մը... Շատ խոնարհ խավե-
մը բարձրացավ ամենեւ բարձր դիրքին շնորհիվ Էնթրիկի (ինտրիգի): Սա-
կայն իր բախտածառը որքան բարձրացավ այնքան հայտնի եղավ, որ ար-
մատները աղբի մեջ էին... Անոր եպարքոսությունը տեսակ մը օձային ար-
քայություն էր... Թալեաթ ուներ սատանայական գոռոզություն մը, որ կը
ջանար պարտկիլ խորամանկության մտերմիկ ձևերու մեջ»¹⁴:

Շեհապետինը չի խոսում այն մասին, թե ինչ դեր է խաղացել Թալեաթը
հայության մասնալական կոտորածների կազմակերպման գործում: Հնարավոր
է, որ նա խուսափել է շոշափել այդ հարցը կամ գուցե ավելորդ է համարել
նորից նշել հանրահայտ իրողությունը: Սակայն բոլոր դեպքերում էլ թուրք
մտավորականի վերը բերված տողերը կարևոր են դաժան ոճրագործի ամ-
բղջական դեմքը պատկերելու համար:

* * *

Ս. Թեհրանի դատավարության սղագրությունները առաջին անգամ
առանձին գրքով հրապարակվեցին 1921 թ. ամռանը¹⁵: Գրքի առաջաբանը
գրել է գերմանացի նշանավոր գրող, հումանիստ, հայասեր, հայերի կոտո-
րածների ականատես Արմին Վեգները (1886—1978): Վեգները գատա-
պարտելով թուրք ջարդարարների բարբարոսությունները հայ ժողովրդի
նկատմամբ, նա միաժամանակ նշեց դատարանի օբյեկտիվությունը և արդա-
րամտությունը: Ավելին. դատավճիռը, գրեց նա, ռուսի համաշխարհային-
պատմական նշանակություն: Այդ գրքի հայերեն հրատարակությունը իրա-
կանացիվեց Վիեննայի հայ Մխիթարյանների ջանքերով նույն տարում՝
1921 թ.¹⁶: Տարիներ հետո՝ 1980 թ. Բեռլինի Ազատ համալսարանի պրոֆեսոր
Տեսասա Հոֆմանի խմբագրությամբ ու առաջաբանով լույս տեսավ գերմաներեն
սղագրությունների նոր հրատարակությունը¹⁷:

Օգտվելով առիթից հարկ եմ համարում նշել, որ հայտնի պատմաբան
Տ. Հոֆմանը հատկապես վերջին տարիներին ունեցել է բազմաթիվ ելույթներ,

13 Ս ո ղ ո մ ո ն Թ ե հ լ ի ղ ա ն. Վերհիշումներ, էջ 446, 462:

14 Նույն տեղում, էջ 468, 470—471:

15 Տե՛ս Der Prozes Talat Pascha. Stenographischer Bericht mit einem Vorwort
von Armin T. Wegner und einem Anhang. Be lin, 1921.

16 Տե՛ս Դատավարություն Թալեաթ փաշայի. սղագրական ղեկուցում. Վիեննա, Մխիթար-
յան տպարան, 1921:

17 Գրքի անգլերեն թարգմանությունը՝ The Case of Sophron Tehlirian. Transl. by
V. Eghiajan. Los Angeles, 1985.

տպագրել է արժեքավոր գրքեր ու հոդվածներ, որոնցում հերքելով պատմության թուրք կեղծարարների և այլազգի մի շարք հեղինակների մտադրություններ, հակադրական պնդումները հաջողությամբ, գիտական բարձր մակարդակով տվել է Մեծ Նդեռնի իսկական պատմությունը: Հոֆմանի այս հրատարակությունը լույս ընծայվեց նաև ռուսերեն լեզվով Մոսկվայում 1992 թ. «Ֆենիքս» հրատարակչության կողմից¹⁸:

Հայ ժողովրդի դահիճ Թալեաթ փաշայի սպանության հանգամանքների մասին արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում նաև Սողոմոն Թեհլիրյանի «Վերհիշումներ» հայտնի գիրքը (տե՛ս № 1 ժանրագրությունը): Որպես ամբաստանյալ Թեհլիրյանը դատավարության ընթացքում մանրամասն ցուցմունքներ է տվել այն մասին, թե ինչու՞, և ինչպե՞ս է վրեժ լուծել արյունարբու ոճրագործից: Չմոռանանք հիշել, որ հայոց 1915—1916 թթ. ցեղասպանության մասին գրող շատ հայ և օտարազգի հեղինակներ ևս անդրադարձել են նույն հարցերին: Ողջունելով Բեռլինի դատարանի վճիռը, նրանք բարձր են գնահատել հայ երիտասարդ հայրենասերի սխրանքը¹⁹:

Սողոմոն Թեհլիրյանը երկար տարիներ ապրեց ԱՄՆ-ի Կալիֆոռնիա նահանգում և գործունե մասնակցություն ունեցավ տեղի հայության հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների հայանպաստ գործունեությանը: Նա միշտ վայելել է իր հայրենակիցների խորը հարգանքը և ջերմ սերը:

1950-ական թթ. վերջերին Թեհլիրյանը գրեց հուշեր այն մասին, թե իր մանկության տարիներին ինչպիսի հալածանքների ու կեղեքումների էր ենթարկվել իրենց գյուղի բնակիչությունը թուրքական իշխանությունների կողմից: Այդ հետաքրքիր հուշագրությունը 1992 թ. հրապարակեց Թեհլիրյանի աղգական Արմեն Ոսկանյանը²⁰:

Մեծ հայրենասեր, խիզախ ազատամարդիկ Սողոմոն Թեհլիրյանը մահացավ ԱՄՆ-ի Սան Ֆրանցիսկո քաղաքում 1960 թ.:

ПОЧЕМУ БЫЛ ОПРАВДАН ОБВИНЯЕМЫЙ

(К 100-летию со дня рождения Согомона Тейлиряна)

Проф. А. АРМЕНЯН

Резюме

Главным организатором геноцида армян в 1915—1918 гг., как известно, был один из главарей младотурецкого правительства расист и воинствующий пантюркист. заклятый враг армянского народа Талаат паша. Именно потому еще в 1916—1917 гг. среди армян возникло желание убить его. Эту задачу решил молодой патрист. членом спасшихся от резни, Согомон Тейлирян 15 марта 1921 года в Берлине. Немецкое правосудие оправдало Тейлиряна. Справедливое решение берлинского суда нашло широкий отклик как в армянской действительности, так и у передовой общественности многих стран. В 1953 г. были опубликованы весьма ценные воспоминания Тейлиряна. Скопчался он в городе Сан-Франциско в 1960 г.

¹⁸ Տե՛ս Судебный процесс Талаат паши. Стенографический отчет.

¹⁹ Տե՛ս Ս. Թեհլիրյան. Արդարահատույցը. Պնիրոթ, 1981: Edward Alexander. A crime of vengeance: an Armenian struggle for justice. New York: The Free Press, 1991.

²⁰ Տե՛ս «Բաների Հայաստանի արխիվներին», Երևան, 1992, № 3, էջ 7—32.